

## Funkcionális kategóriák

Kenesei István

2007. július

(Megjelenik: Kiefer F. (szerk.), Strukturális Magyar Nyelvtan IV., Lexikon)

### 1. Bevezetés

A funkcionális kategóriák (= FK-k) nem lehetnek idegenek a hagyományos nyelvtan ismerői számára: általában megegyeznek a viszonszók alatt tárgyalt nyelvtani szókkal. A strukturális nyelvtan azonban jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít nekik, mint ami a leíró grammatikákban megillette őket. Mivel a mondatban lényegében minden pozíciót az FK-k jelölnek ki, ők alkotják a szintaktikai szerkezetek "csontvázát": rájuk kell felaggatni a fogalmi jelentéssel rendelkező "alapszófajok", azaz lexikális kategóriák sorát, ők váltják ki és vezérlik az alapszerkezetből a felszíni szerkezetet meghatározó mozgató műveleteket és rajtuk keresztül zajlik le az összes mondatbeli eset, szám, személy, nem stb. szerinti egyeztetés is.

Ebben a fejezetben azonban nem foglalkozunk minden FK-val. A StrNyt kötetének munkamegosztása következtében itt csak a szószintű FK-kat tárgyaljuk. A szónál kisebb kategóriákat ugyanis a Morfológia kötet megfelelő fejezetei elemezték részletesen.

A tárgyalás menete a következő. Először a szó fogalmát, illetve a szó fogalma alá tartozó alosztályokat adjuk meg. Utána megvizsgáljuk a FK meghatározását, végül pedig néhány szószintű FK-t mutatunk be magyar példák segítségével, de más nyelvek hasonló elemeivel is összehasonlítva.

### 2. A Szótár és szavak

#### 2.1. A Szótár

Mielőtt arra kérdésre keresnénk a választ, hogy mik a funkcionális kategóriák, azt kell tisztáznunk, mi is a Szótár feladata, pontosabban, milyen típusú nyelvi elemeket gyűjtünk össze a Szótárban.

Abban a nyelvfelfogásban, amelyben az úgynevezett strukturális nyelvtan (illetve ez a grammatikai részfejezet) készül, minden egység vagy "modul" több-kevesebb pontossággal meg kell, hogy feleljen a feltevéseink szerint a beszélő-hallgató "fejében" létező grammatika megfelelő alkotórészének. Jóllehet ez az elképzelés nyelvtani elvek és szabályok esetében csak nagy jóindulattal tekinthető helytállóknak, illetve megvalósulnak, éppen a Szótár tekintetében minden bizonnyal sokkal közelebb vagyunk ahhoz, hogy pontos megfelelés álljon fenn a nyelvtani modell e része és aközött, amit a beszélő valóban "tud", illetve ami a "fejében van", mint mondjuk a transzformációs mondatban fontos szerepet játszó üres kategóriák vagy a rájuk vonatkozó elvek vonatkozásában. Mindenki egyetért ugyanis abban, hogy az előre megjósolhatatlan elemeket, amelyeket most nagyvonalúan nevezünk "szavaknak", valahol a nyelvről (és következésképpen: bármely adott nyelvről) szóló elméleti leírásban, azaz a grammatikában fel kell sorolni, és abban is, hogy a beszélők ilyen "szólistákkal" operálnak, ilyeneket alkalmaznak, működtetnek, amint erre számos pszicholingvisztikai kísérlet is bizonyítékul szolgál.

A fonológia szabályrendszere megmondhatja például, hogy a *brgszoln* nem lehet hangsora a magyar nyelvnek, de a *borogoslán* igen, vagyis hogy melyek a lehetséges és lehetetlen magyar "szavak". De valahol a grammatikában azt is meg kell adni, hogy milyen hangsorok léteznek aktuálisan a nyelvben, milyen vonzat-, illetve argumentumszerkezettel, milyen (egy vagy több) jelentéssel stb.; tehát, hogy az *oroszlán*, *borogat*, *borozgat*, *csoroszlya*,

*arszlán* stb. létező, valódi, aktuális szavai a magyar nyelvnek, de a fentebbi kettő, azaz a *brgszoln*, illetve a *borogoszlán* egyike sem az - és erre való a Szótár, amely természetesen nem egyszer és mindenkorra rögzíti a létező szavakat, hanem egy időben és térben állandóan változó listát tartalmaz, amely ráadásul nem is mondható sohasem teljesnek. Az időbeli és térbeli változatosság és változékonyság éppen annak köszönhető, hogy a nyelvet a beszélők fejében meglévő nyelvtudással azonosítjuk: ilyen értelemben "a magyar nyelv" a minden magyar beszélő fejében meglévő nyelvtudás egyfajta "halmazegyesítése", uniója, amelyet persze különféle és kiváltképpen elméleti okokból igen nehéz elképzelni, de talán a jelen céljaink számára könnyebb a magyar nyelv szókincsére vonatkoztatni. Mielőtt azonban ezt megtennénk, még egy rövid kitérő szükségeltetik.

Jóllehet továbbra is kitarthatunk amellett, hogy sem a *brgszoln*, sem a *borogoszlán* nem szerepel ebben a listában, azt nem mondhatjuk, hogy az adott időpontban létező listában nem található nyelvi elemek általában nem szavai a magyar nyelvnek abban az időpontban. A magyar nyelv szókincsének ugyanis sok vitathatlan elemét egyszerűen nem lehet, sőt nem is szabad felsorolni a fenti módon elképzelt Szótárban, és valóságosan sincsenek benne még a legnagyobb szólistákban sem, valamint ezzel párhuzamosan a beszélők memóriájában rögzített szó-tárakban sem. Tegyük fel például, hogy valamely optikai kísérlethez szükségünk van egy *lencselaposító* készülékre. Ámbár nincs magyar anyanyelvű beszélő, aki ne értené meg a szót, aligha van szótár, amelyben szerepelne - a szót ugyanis e fejezet céljára most raktam össze a magyar szóalkotás szabályai szerint termékeny képzőket (*ít*, *-ó*) és ugyancsak termékeny főnévi összetételei szabályokat felhasználva. Az ilyen szavak másképp, mondjuk úgy, hogy **morfológiailag** lehetségesek, szemben a *borogoszlán*-féle **fonológiailag** lehetséges szavakkal. A morfológiailag lehetséges szavak a már létező szótári elemek alapján jöhetnek létre - egyébként függetlenül attól, hogy azok fonológiailag lehetségesek-e: ha egyszer benne vannak a Szótárban, akkor léteznek, mint például a *xilofon* (ejtsd: *kszilofon*). A morfológiailag lehetséges szavak **bármikor** létrejöhetnek, ezek **aktuálisan lehetséges** szavai a nyelvnek, míg a fonológiailag lehetséges szavak csupán az **elvileg lehetséges** elemek közé tartoznak. A *brgszoln* vagy a *borogoszlán* tehát nincsenek benne a Szótárban és nem is jöhetnek létre, hiszen nem más szavakból és/vagy képzőkből raktuk össze őket: ezek nem az aktuálisan lehetséges szavak közé tartoznak.

Eddig és ezután is **szavakról** beszéltünk, jóllehet, mint arra most is utaltunk, a nyelv Szótárában - szemben a legtöbb nyomtatott szótárral - nem csak szavak vannak, hanem a szónál "kisebb" nyelvi elemek is, mint amilyenek például a képzők, és az inflexiós morfémák, vagyis a ragok és a jelek. Elkülönítésükre a Strukturális nyelvtan Morfológia kötetében a következő módszert javasoltuk.

## 2.2. A szavak és a szó szintje alatti elemek

Induljunk ki abból, hogy ami egy-egy megnyilatkozásban előfordulhat, az rendelkezik egyfajta önállósággal. Ha például a kérdésre adott válaszokat tekintjük mint megnyilatkozásokat, akkor a következők elfogadhatók: *orvos*, *fut*, *lesznek*, *okosabb*, *érthetetlenek*, *le*, *nagyon*, *csak* stb. Ezek viszont nem: *het*, *ig*, *nek*, *ek*, *abb*, *on*, *szerű* stb. A nyelvészeti hagyomány az előbbieket "**szabad formáknak**", az utóbbiakat pedig "**kötött formáknak**" nevezi. Az önálló szó tehát szabad forma kell legyen. Ez azonban nem elég, hiszen a megnyilatkozások egynél több szabad formából is állhatnak, pl. *orvos lesz*, *nagyon érthetetlenek* stb. Azt kell tehát kikötnünk, hogy olyan szabad formákkal azonosítsuk az önálló szavakat, amelyek nem tartalmaznak más szabad formákat, vagyis olyanokat, amelyek maguk is előfordulhatnak egy-egy megnyilatkozásban. Az ilyeneket "minimális szabad formának" hívjuk.

- (1) a. **A szabad forma a nyelvnek az az eleme, amely önálló megnyilatkozást alkothat. Az önálló megnyilatkozást alkotni nem képes elemek a kötött formák.**  
b. **A minimális szabad forma az a szabad forma, amely nem tartalmaz egy másik szabad formát.**

Ez azonban még mindig nem elégséges ahhoz, hogy a magyar nyelv szónak tekinthető egységeit megadjuk. Vannak ugyanis olyan szavaink, amelyek önálló megnyilatkozásban (egészen szélsőséges esetektől eltekintve) sohasem jelenhetnek meg, mégis minden magyarul beszélő ember számára szónak számítanak. Ilyenek például a névelők vagy a kötőszók, pl. *a/az; noha, hogy, mint, mert* stb., melyeket a következő meghatározásba illeszthetünk bele:

- (2) **Szónak egyrészt a "minimális szabad formákat" tekintjük, másrészt azokat a nyelvi elemeket, amelyeket az így meghatározott minimális szabad formák választhatnak el más (minimális) szabad formáktól.**

Vagyis az *Anna az orvos* elemsorban az *az* névelő nem azért bizonyul szónak, mert két szabad formát választ el, hanem azért, mert mind eléje, mind mögéje el lehet helyezni egy vagy több újabb minimális szabad formát, azaz szót, pl. *Anna volt az orvos; Anna az ügyes orvos;* stb. Ezzel szemben, ha az *okosabb orvos* elemsorban a középfok *-(a)bb* jelét szeretnénk szónak minősíteni, mondván, hogy két szabad forma közé helyeztük el (vö.: *okos orvos*), megoldhatatlan helyzetbe kerülünk, hiszen az *okos* és az *-abb* közé nem tudunk szabad formát, azaz szót elhelyezni. Ezért tehát az *-(a)bb* nem szó, de az *az* névelő igen, jöllehet mindkettő kötött forma.

A (2) meghatározás kétfajta szótípust foglal egybe: az egyik szabad forma, a másik nem. E megkülönböztetés értelmében a teljesen önálló szavakat egy külön csoportban helyezzük el:

- (3) **A minimális szabad formát független szónak nevezzük.**

A (2) meghatározás második felében említett szótípusra ezek után a következő jellemzés vonatkozik:

- (4) **Azt a kötött formát, amelyet legalább egy szabad forma el tud választani egy másik szabad formától, függőszónak nevezzük.**

A függőszók csoportja rendkívül változatos, de általában az úgynevezett **grammatikai szavak** tartoznak közéjük: *a/az; pedig, hogy, bár; között, után; csak, is, sem, -e,* stb., vagyis a névelők, (mellé- és alárendelő) kötőszók, névutók és az újabb szakirodalomban "partikuláknak" nevezett (de ezek között szabad formákat, azaz független szavakat is tartalmazó) csoport. A szintagmákhoz csatlakozó függőszókról megállapítható, hogy az adott szintagmák kategóriáját (hagyományos terminológiában: mondatrészi besorolását) általában nem változtatják meg: az *Anglia királyát* pontosan olyan főnévi csoport, illetve tárgy a mondatban, mint az *Anglia királyát is* vagy a *csak Anglia királyát*. Később látni fogjuk, hogy a funkcionális kategóriákkal jelentős átfedést mutató függőszók saját grammatikai kategóriákat alkotnak.

A függőszók és a morfémák legkisebb önállóságot mutató csoportja, a toldalékok között még egy további elemosztályt találunk, a **félszókat**. A független szavakhoz csatlakozó kötött formák között ugyanis olyanok is vannak, amelyek bizonyos önállósággal rendelkeznek, amely

azonban nem éri el a függőszók szintjét. A félészókat a toldalékoktól a következő kétirányú úgynevezett "mellérendelési próbával" tudjuk megkülönböztetni.

- (5) Összetett szavak mellérendelése esetén, ha azonos elő-, illetve utótagjuk van, akkor csak egyetlen elő- vagy utótagot kötelező megtartani, a többi elhagyható; azonos toldalékolású szavak esetében ez az eljárás nem alkalmazható.

Az alábbi példák illusztrálják az eljárást. A (6a,b) listáiban összetételeket látunk, a (6c,d)-ben toldalékolt szavakat. (A zárójelen kívüli csillag azt jelzi, hogy a zárójelen belüli elem elhagyása nyelvtanilag helytelen alakot eredményez.)

- (6) a.elnök- és igazgatóválasztások, város- és falukutatás, üveg- és kőkorsók, két- vagy háromajtós, kert- és ékszerulajdonos;  
b.elnökválasztások és -kinevezések, városkutatás és -fejlesztés, üvegekorsók és -kancsók, kétajtós vagy -ablakos  
c.elnök-\*(öt) és igazgatót, város-\*(i) és falusi, üveg-\*(es) és köves, kert-\*(ész) és ékszerész  
d.\*elnök-öt és -ről, \*kert-iek és -észek

Ezek után a vizsgálatot az összetételekben előforduló kötött formákra is kiterjesztve, az nemcsak azt mutatja meg, hogy a hagyományosan a képzők között felsorolt *-beli, -féle, -fajta, -né, -szerű*, továbbá az *al-, fő-* kötött formák, illetve a melléknévi felsőfok *leg-* eleme stb. valójában nem toldalékok, hanem azt is, hogy az általunk a függőszók közé fölvetett névutók is különböznek a ragoktól, jóllehet mindkét csoport a kötött formákhoz tartozik.

- (7) a.elnök- és igazgatónék, város- és falubeli, üveg- és kőszerű, két- vagy háromfajta (-féle); főorvos vagy -gyógyszerész; legérdekesebb vagy -izgalmasabb  
b.üvegszerű vagy -féle (anyagok), al- vagy főorvos; királynők és -nék  
c.az elnök és az igazgató mögött; az elnök-\*(ig) és (az) igazgatóig

Megjegyezzük, hogy az esetleges jelentésbeli különbség a megismételt és az egyszeri névutót, illetve az egy vagy két névelőt tartalmazó szerkezetek között itt nem érdekes, hiszen a ragot nem a megfelelő jelentés lehetetlensége miatt nem szabad elhagyni. (Az *az elnök és az igazgató mögött* kétértelmű, de például *Az elnök és az igazgató mögött a feleségük áll* már nem: ezt ugyanis úgy értjük, hogy az elnök mögött az elnök felesége áll, az igazgató mögött pedig az igazgató felesége, vagyis itt *az elnök mögött és az igazgató mögött* szerkezet van egyszerűsítve - feltéve persze, hogy csak monogám házasságokat megengedő társadalomról van szó.)

Amint a (6a)-ban az előtagokat és (6b)-ben az utótagokat váltogattuk a szabad formákkal alkotott összetételekben, ugyanúgy váltogattuk az elő- és utótagokat a (7a-b) példákban is, ami azt mutatja, hogy a félészók a mellérendelési próbának mindkét irányból eleget tesznek.

- (8) **A félészó (összetételi tag) olyan kötött morféma, amely a mellérendelési próbának mindkét irányból eleget tesz.**

Itt említjük meg, hogy a függőszó a mellérendelési próbát teljesíti.

- (9) a. Péter (is) és János is; fut (is), illetve rohan is; stb.

b. magas(-e) és kövér-e; fut(-e), illetve rohan-e; stb.

c. Anna mögött vagy mellett; csakis és kizárólag Anna (érkezett meg)

Végül a rend kedvéért rögzítsük a legkisebb "szabadságfokú" kötött formák jellemzését is.

(10) **A mellérendelési próbának eleget nem tévő kötött formák a toldalékok.**

Tekintsük át most a magyar nyelv szótári elemeinek csoportjait. A vázolt eljárások (szabad/kötött forma megkülönböztetés, szómeghatározás, mellérendelési próba) alapján a szótári egységek, vagyis a minimálisan morfémának bizonyuló nyelvi elemek az alábbi csoportokba rendezhetők:

(11) A magyar nyelv lexikális elemeinek osztályozása jegymátrixban

	SZAVAK		SZÓ ALATTI ELEMEEK	
	független szó	függőszó	félszó	toldalék
szabad	+	-	-	-
szómeghatározás	+	+	-	-
mellérendelés	+	+	+	-

A szavak és a szó alatti elemek elkülönítésére e fejezetben azért volt szükség, mert amikor a - majd később meghatározandó - funkcionális kategóriákat tárgyaljuk, akkor a szó alatti elemektől eltekintünk. A mondatban felől nézve ez a megkülönböztetés teljesen önkényes, sőt a Szótár mai felfogása szerint is az. Ha a szintaxist nézzük, akkor teljesen mindegy, hogy egy adott kategóriát egy szó vagy egy annál kisebb elem tölt-e be. A Szótárt tekintve pedig azért önkényes, mert például ami az egyik nyelvben a szónál kisebb egység, az a másikban szószintűként van jelen és fordítva. Olyan esetekre gondolunk, mint az angol *may* segédige, amelynek a magyarban a *-hat/het* (korábban és a hagyományos nyelvtanokban ma is képzőnek tekintett) inflexió morféma, azaz "jel" felel meg, vagy a svéd és román végartikulus, azaz a szó végére helyezett "névelő" (vö.: svéd *hus-et* 'ház-az', román *lup-ul* 'farkas-az'), amelynek a magyarban viszont a szószintű névelő a párja, vagy a finn helyhatározói esetrag (pl. *Helsingi-ssä* 'Helsinki-ben') szemben az angol szószintű prepozícióval (pl. *in Helsinki*). Mégis megmaradunk emellett az önkényes döntés mellett, főleg mert a szó alatti elemekkel már a Morfológia kötetben foglalkoztunk, míg a szószintű funkcionális kategóriákról a *Strukturális nyelvtan* eddigi köteteiben lényegében nem esett szó.

### 2.3. A funkcionális kategóriák meghatározása

Vajon mik is a funkcionális kategóriák (FK-k)? Mielőtt a pontos definíciót megadnánk, tegyünk egy kitérőt a szófajok meghatározásához. Ismét csak a Morfológia kötet megfelelő fejezete alapján azt mondhatjuk, hogy **a szófaj nem más, mint instrukciók, utasítások sora arra, hogy az adott szótári elem milyen végződéseket vegyen vagy vehet fel, illetve milyen szintaktikai pozíciókat foglalhat el.** A melléknév például a) felveheti a *-bb* középfokot, b) a *nagyon*, *rendkívül* módosító határozószókat, c) lehet egy névelő és/vagy az azt követő számnév és egy főnév és/vagy az azt megelőző másik melléknév között és d) lehet az úgynevezett

névszói-igei állítmány névszói része:

- (12) a. Anna \_\_\_\_\_-bb mint Elza.  
b. Anna nagyon \_\_\_\_\_ diák.  
c. Itt volt a/az (öt) \_\_\_\_\_ (szegedi) dolog.  
d. Ez \_\_\_\_\_ volt.

Az olyan szóosztályok, mint amilyen a melléknév is, lényeges vonásokban különböznek az olyanoktól, amilyenbe például a névelő tartozik. Először is a melléknevek osztálya **nyitott**, a névelőké pedig **zárt**. Ezen azt értjük, hogy a melléknevek száma lényegében korlátlanul növelhető: új mellékneveket bármikor létrehozhatunk akár szóképzéssel (pl. *gépírható*, *radartalan*), összetétellel (*póklábszárnyú*), idegen szó befogadásával (*innovábilis*) stb. Új névelőt azonban aligha illeszthetünk a meglévők mellé. A nyitott osztályok közé nem sok szófaj tartozik: a mellékneveken kívül ilyenek az igék, a főnevek és a határozószók. (A számnevek, bár elvileg korlátlan számú lehet belőlük, mégsem tartoznak a nyitott osztályok közé, hiszen csupán egy matematikai algoritmus, nem pedig a nyelvi kreativitás szabályai teszik lehetővé az újabb számnevek létrehozását. A névmásokat és az igeneveket pedig nem tartjuk önálló szófajnak, amint azt a Morfológia kötetben is kifejtettük.)

Gyakorlatilag az összes többi szóosztály a zárt szófajok közé tartozik: ezeket a hagyományos nyelvtan az "alapszófajoktól" megkülönböztetve a "nyelvtani szók" vagy "viszonyszók" alatt tárgyalja és olyan tulajdonságok alapján állítja fel a csoportjukat, amelyek összhangban vannak a klasszikus grammatikák formai és jelentésbeli vonatkozásokat együttesen kezelő gyakorlatával. Így a formai jellemzők között például a viszonzók nem állhatnak mondatrészi szerepekben, nem lehetnek bővítményeik és "általában" toldalékaik sem.

A strukturális grammatika azonban nem hivatkozhat olyan vonatkozásokra mint a "viszonyjelentés", ami a viszonzók sajátja (szemben az alapszófajok "autoszemantikus" vagyis önálló, tartalmas jelentésével), vagy a "morfológiai típusú szerkezetekben való előfordulás", ami például az aspektust, igeidőt stb.-t hordozó segédigéket (pl. *szokott*) a főigéktől megkülönbözteti. Ehelyett meg kell elégednie a kizárólagos formai szempontokkal, amelyek közül azonban az imént idézettek közvetlenül általában nem fordíthatók át.

Az a tulajdonság, amelyik viszonylag a legkönnyebben értelmezhető a strukturális nyelvtan felfogásában, az alapszófajoknak a bővítmények felvételére való képessége, szemben a viszonzók bővíthetlenségével. Az alapszófajokat, vagyis a grammatikánkban **lexikális kategóriáknak** nevezett szóosztálycsoportot ugyanis elsősorban ama tulajdonság alapján állítottuk fel, hogy képesek tematikus szereppel ellátni vonzataikat. (A tematikus szerepeket a StrNyt I. kötete ismerteti részletesen.) Az *olvas* ige például mindig két szereplőt határoz meg az általa megjelölt cselekvés résztvevőjeként: az akaratlagos cselekvést végrehajtó **ágenst** és azt a dolgot, amire a cselekvés irányul, de amit a cselekvés nem változtat meg, vagyis a **témát** (vagy más néven: **pácienst**). A két szereplő akkor is része az *olvas* ige által jelölt cselekvésnek, ha egyik vagy másik vagy akár mindkettő megnevezetlenül marad az adott mondatban vagy közlésben. Az "utca embere" számára az *Olvasok* mondat például teljes válasznak számít a "Mit csinálsz?" kérdésre, jóllehet a nyelvtani hagyomány ezt "hiányosnak" tekinti. A strukturális nyelvtanban ez a mondat azonban egyáltalán nem hiányos: a rag által képviselt ágens mellett oda van értve a "törölt" vagy elliptikus tárgy is, ugyanis az olvasás cselekvése egyszerűen nem jöhet létre, ha nincsen semmi sem jelen, amit olvasnának. Más szóval az *olvas* ige mindkét tematikus szerepe ki van osztva. Hasonlóképpen a *tegnap olvasott könyv* szerkezet, amelyből hiányzik a teljes formájú ágens, ismét csak úgy értendő, hogy az "valahol" ott van, csak az adott

közlésben/mondatban nincsen megnevezve: nem lehetséges ugyanis olvasni úgy, hogy ne lenne "valaki", aki olvas. Az *olvas* tehát úgynevezett "két argumentumú" ige. És ugyanígy két argumentumú például a *képes* melléknév (a 'valaki képes valamire' értelemben), vagy a *féltékeny*, és így tovább. Thematikus szerepet adni csak igék, melléknevek, főnevek és határozósók tudnak. Ez a tulajdonságuk természetesen összefügg "alapszófaji", vagyis "autoszemantikus" jellegükkel, hiszen éppen azért tudnak thematikus szerepeket kiosztani, mert fogalmi jelentéseket képesek hordozni. Ezzel szemben a hagyományosan "viszonyszónak", általunk pedig FK-nak nevezett osztály legfontosabb tulajdonsága éppen az, hogy nem oszt ki thematikus szerepeket.

Ezen az alapon azonban körbenforgó meghatározáshoz jutnánk: valamely szófaj azért alap- (vagy lexikális) szófaj, mert fogalmi jelentést hordoz, következésképpen thematikus szerepeket tud kiosztani, illetve azért FK, mert ilyen szerepeket a tagjai nem osztanak ki. No de honnan tudjuk, hogy X szófaj pont ilyen, Y szófaj pedig nem? Szerencsére van lehetőségünk többféle próbának is alávetni a - gyanúnk szerint - különböző szófajokba tartozó szavakat. A szakirodalomból például tudjuk, hogy az alanyuknak ágens szerepet kiosztó szavakkal alkotott főmondatokhoz lehet célhatározói alárendelő mondatot fűzni, az *experiens* vagy *théma* szerepű alanyt tartalmazó főmondatokhoz pedig nem:

- (13) a. Anna azért tanult németül, hogy örömet szerezzen a nagymamájának.  
b. \*Anna azért tud németül, hogy örömet szerezzen a nagymamájának.

A *tanul* ágensi, a *tud* *experiens*i alanyt kíván maga mellé, és ezért lehet a (13a)-t, illetve ezért nem lehet a (13b)-t mondani.

Vessünk most össze két egymáshoz sokban hasonló igét: az egyik a *akar*, a másik az *fog*.

- (14) a. Anna azért akar németül tanulni, hogy örömet szerezzen a nagymamájának.  
b. Anna azért akar németül tudni, hogy örömet szerezzen a nagymamájának.

Látjuk, hogy az *akar* beillesztése az (a) mondat ágensi alanyán nem változtat, de a (b) mondatot elfogadhatóvá teszi - ezt csak annak tudhatjuk be, hogy az *akar* igének magának is van egy ágensi alanya, amely megengedi a célhatározói mellékmondatot.

- (15) a. Anna azért fog németül tanulni, hogy örömet szerezzen a nagymamájának.  
b. \*Anna azért fog németül tudni, hogy örömet szerezzen a nagymamájának.

Amint látjuk, a *fog* másképp viselkedik: a (15) mondatok pontosan másolják a (13) mondatok jelölését. Ebből pedig arra kell következtetnünk, hogy a *fog* igének nincsen saját thematikus szerepkerete, hiszen szemben az *akar*-ral, a *fog* nem változtatja meg a célhatározói mondat elfogadhatóságát. Ezek szerint az *akar* az ige lexikális kategóriája alá tartozik, hiszen saját thematikus szerepkerete van, a *fog* viszont a FK-k között lévő segédigék csoportjának a tagja, és saját thematikus szerepkerete nem lévén mintegy "megörökli" a mellette álló főige szerepkeretét. (Ezzel részletesebben a 3.1 részben foglalkozunk.)

De vajon nem ezt fejezte-e ki a hagyományos tulajdonságok között a "van bővítménye" - "nincs bővítménye" választás? Nos, a strukturális nyelvtan ezt a különbséget nem látja a két kategória között. Jóllehet az világos, hogy az *akar* típusú igének van bővítménye, az egyáltalán nem egyértelmű, hogy a *fog* típusú segédigéknek nincsen. Ha például a "bővítményesség"

tesztje az, hogy megáll-e egymagában az illető szó vagy kategória, akkor nyilvánvaló, hogy a *fog* ugyanúgy nem önálló, mint az *akar*, vö.: \**Péter akar* - \**Péter fog*. A *fog* és minden más segédige vonzata vagy bővítménye ugyanis éppen az az igei csoport vagy hagyományos nevének állítmányi kifejezés, amely a főigét is tartalmazza - szemben az *akar* igével és társaival, amelyek (kifejtetlen alanyú) infinitívuszos tagmondatot vonzanak, mivel itt két tematikus szerepkeretet kell kielégíteni. Sematikusan ábrázolva tehát (PRO = fonetikailag üres alany, CP = (tag)mondat, VP = igei csoport, *e* = elmozgatott összetevő eredeti helye, *i* indexszel jelölve az azonosítást):

- (16) a. [Anna [akar [<sub>CP</sub> PRO tudni németül]]]  
b. [Anna<sub>i</sub> [fog [<sub>VP</sub> e<sub>i</sub> tudni németül]]]

Az *akar*-nak tehát egy mondatszintű vonzata van, amelyben a PRO kapja a tagmondat alanyának a tematikus szerepét, a *fog*-nak pedig VP-vonzata, amelynek a tematikus szereppel az e VP-n belül ellátott alanya mozgatóval kerül a *fog* mellé például az azzal való egyeztetés és az esetadás követelménye miatt.

A strukturális grammatika keretében nem értelmezhető a "mondatrész - nem mondatrész" hagyományos disztinkciója sem. Amint a (16) ábrázolásból is látszik, az *akar* (fő)ige önmagában nem mondatrész, hanem egy olyan lexikális elem/szó/kategória, amely az állítmányi rész, a VP fejében áll, s így mintegy "kivetíti" a lexikonból a VP szerkezetét. De ugyanez áll a *fog* segédigére is, hiszen ez is az állítmányi rész fejében áll és ugyanúgy vetíti ki annak szerkezetét, amint azt az *akar* is tette. Az egyik esetben a mondat állítmányi része az *akar tudni németül*, a másikban a *fog tudni németül*. Más megkülönböztetésnek a mondat részeit tekintve nincs helye, vagyis az *akar* nem "állítmány" szemben a *fog* "segédigével". A hagyományos keretek között maradván, ha az állítmányt annak igéjével azonosítjuk, akkor nem világos, miért lehet az *akar* állítmány, és miért nem lehet a *fog* - hiszen egyik sem áll meg "a saját lábán", vö.: *Holnap mit csinál Péter?* - \**Majd akar/fog*, de ezt lehet: *Majd sétál*. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy bővítménye, azaz a mi terminológiánkban vonzata nem a mondatrésznek, hanem a szónak lehet. A mondatrészek ugyanis a szó(val alkotott szintagma) lehetséges szerepei: a *féltékeny* melléknév egyik szerepe a jelzői, a másik a (névszói) állítmányi, de vonzata nem a jelzőnek vagy az állítmánynak, hanem a *féltékeny* szónak, azaz szótári egységnek van, az "hozza be magával" a szerkezetbe a sublatívusi ("valakire/valamire") vonzatot.

Végül a viszonyzóknak arra a hagyományos tulajdonságára is térjünk ki, hogy "általában nem toldalékolhatók". Eltekintve persze a "metanyelvi" vagy inkább pontosabban szólva tulajdonnévszerű használatától (pl. "Ne kezd a mondatot 'azonban'-nal!") a helyzet megint csak attól függ, mit tekintünk viszonyzóknak, illetve FK-nak. Mint fentebb utaltunk rá, a számnevet kénytelenek vagyunk FK-nak tartani, márpedig a számnév toldalékolható. Vagy hivatkozhatunk az *ez/az* mutatószókra, szemben az *e(z)*, *ezen*, *eme*, *az*, *ama*, *azon* mutatószókkal, melyek közül az előbbiek toldalékolhatók, az utóbbiak nem - lényegében véve ugyanazokban a funkciókban (pl. *ezzel a képpel*, de *eme/\*emével képpel*). Az imént mutattunk be továbbá egy hagyományosan is viszonyzóknak minősített szót, a *fog* segédigét. Ahhoz pedig nem fér kétség, hogy a segédigék képesek személyragokat felvenni. Ez esetben a hagyományos meghatározásban az "általában" szóval jelzett korlátozásra hivatkozhatunk, amely szerint a toldalékolhatatlanságnak nem szükséges minden esetben fennállnia ahhoz, hogy a tulajdonság jellemző maradjon. Csakhogy - mint annyiszor a hagyományos nyelvtanítás esetében - ilyenkor az alkalmazott kritérium használhatóságának a kérdése merül fel: az olyan követelmény, amely alól véletlenszerű kivételek is lehetségesek, valójában nem teljesíti a követelménnyel szemben





"testes" nyelvi egységekkel foglalkozunk, ráadásul csak azokkal, amelyeket szószintű elem, azaz független szó vagy függőszo képvisel. E tekintetben tehát elemzésünk és felsorolásunk hiányos lesz: nem fogjuk a nyelvtanban adatható összes FK-t tárgyalni. A Fókusz fej, mint az imént láttuk, a magyarban nem köthető valamely morfémához (ellentétben például a szomáli vagy a kínai nyelvvel), ezért a Fókusz funkcionális kategóriáját a magyarban soha nem "hordozza" egy fonetikai értelemben testes forma. Ez a FK tehát fejezetünkben nem szerepel. De nem tárgyaljuk az egyeztető ("Agr") fejeket sem, a különféle mondathatározók helyét megszabó FK-kat vagy az univerzális és egyéb kvantorok helyét kijelölő Disztributív FK-t sem, melyeket a szakirodalomban viszonylag nagy terjedelemben elemeznek. Világosan látnunk kell, hogy a grammatikának itt követett felfogásában **a FK-k "szervezik meg" a mondat szerkezetét, ők "illesztik be" a lexikális kategóriákat, azaz a fogalmi jelentéssel bíró szavakat, kifejezéseket a mondat hierarchikus rendjébe, továbbá ők felelősek a különféle távolsági viszonyokért is, amelyeket metaforikusan mozgatásnak szoktunk hívni.**

Különböző okok miatt, mint a strukturális nyelvten kötetében általában, ezúttal sem állíthatjuk, hogy teljes felsorolást tudunk adni az adott kategória minden tagjáról. Célunk nem is ez; ugyanis ez a fajta nyelvészeti gondolkodás annak a lehetőségét mutatja meg, hogy miképpen tudjuk a formális (azaz nem az elemek jelentésére támaszkodó) elvek alapján a grammatika részrendszereit és egészét, ezek működését megérteni. A végső cél ezeknek az elveknek megállapítása, "összegyűjtése" és rendszerbe állítása, és az idevezető út egy sajátos módszertant testesít meg: a grammatika alkotórészei, "moduljai" megállapításának módját és eszközeit.

Lássunk tehát néhány jellemző szószintű FK-t a magyar nyelvben.

### 3. Szószintű funkcionális kategóriák a magyarban

#### 3.1. A segédigék

A segédigék a kanonikus FK-k közé tartoznak. Először is nyilvánvalóan szó méretűek - különben nem segédigék lennének, hanem inflexiók morfémák, mint arra a 2.2 pontban hivatkoztunk az angol *may* és a magyar *-hat/het* összehasonlító kapcsán. Azután kiválóan lehet azt is illusztrálni a segítségükkel, hogy szemben a főigékkel, nem oszthatnak ki tematikus szerepeket, mint arra ugyanott utaltunk, és amit itt most bővebben kifejtünk. De a segédigékre a különböző nyelvekben számos leíró vagy hagyományos jellegű kritériumot is találtak, melyekből néhányat alább felidézünk. (E lista egy teljesebb változatát a Morfológia kötetben már bemutattuk.)

#### (18) A segédigék tulajdonságai

- a. Igeidőt, aspektust, módot fejeznek ki.
- b. Zárt osztályt alkotnak.
- c. Főigeként is előfordulhatnak.
- d. Grammatikai funkciót fejeznek ki, de igei morfológiájuk van.
- e. Hiányos paradigmájuk van.
- f. Nem lehetnek a mondat szemantikai predikátumai.
- g. Általában hangsúlytalanok, kontrasztív hangsúlyt nem kaphatnak.
- h. Általában kliticizálódnak.
- i. Az állítmány összes morfológiai információját ők hordozzák.
- j. Egyáltalán nem lehetnek vonzatok.
- k. A főigétől általában elkülönülve jelennek meg.
- l. Nem nominalizálhatóak és nem lehetnek összetételek részei.
- m. Ha a segédige jelen van, a főige nonfinit alakban van.

Vegyük sorra ezeket a tulajdonságokat! Az (a), amely részben az (i) szempontot is tartalmazza, magától értetődik: erre egyébként a magyarban minden (véges) ige képes, bár például a múlt idejű feltételes módú alakot már egy analitikus formával kell megalkotni, pl. *látott volna*, vagyis ezt nem maga a ragozott ige fejezi ki. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy az (e) tulajdonság ennek látszólag ellentmond: a segédigék nem fejeznek ki minden időt és módot. A *fog*, *szokott* csak jelen, illetve múlt idejű alakban (de nem jelentésben!) állhat és egyáltalán nem vehetnek fel módjelet, illetve "ható" inflexiót, vö.: *\*fogott*, *\*fogna*, *\*foghat (úszni)* stb. Az (a) azonban nem állítja, hogy minden igeidőt vagy aspektust ki tudnának fejezni. Az (e) alá tartozik továbbá az is, hogy a segédigéknek nincsenek igeneves alakjaik. A (b) is magától értetődő - amennyiben valóban önálló osztályt alkotnak, amely kérdésre alább még visszatérünk. A (c)-nek, és általában a tulajdonságok egyikének sem kell igaznak lennie minden nyelvben: a magyarban így van, de pl. a német *müssen*-nek ('kell, muszáj') vagy *dürfen*-nek ('szabad, lehet') nincsen főigéi használata. A (d) lényegében ugyanazt mondja, mint az (a). Az (f) tulajdonképpen a FK-k "megkülönböztető jegye": a "szemantikai predikátum" annyit tesz, hogy önálló "fogalmi" jelentéssel bír, ami a formai jegyek tekintetében a tematikus szerepkeret meglétével egyenértékű. A (g) és a (h) fonológiai-prozódiai vonatkozásokat hoz be a képbe, s ezt a magyarban újabban alaposan tanulmányozták. Bár az valóban igaz, hogy a magyar segédigék hangsúlytalanok és kliticizálódnak, ezt más ún. "beférkőző" (fő)igék is megteszik, pl. *el mer/akar menni*; ez a jellegzetességük vezetett több kutatót arra, hogy a (g) és (h) tulajdonságok alapján az egész nagy csoportot "segédigéknek" tartsa - anélkül, hogy a többi érdekes tulajdonságot vizsgálta volna, mivel csupán e kettőt tartották releváns szempontoknak. Az (i) csupán annyiban több mint az (a), hogy ebbe a személy, szám is beleértődik; mindamellett és következésképpen az (i) szintén ütközik a hiányos paradigma (e) tulajdonságával. Ugyanakkor az (i) megelőlegezi az (m) tartalmát: ha ugyanis a segédige fejezi ki a főige összes morfológiai tulajdonságát, akkor a főigének nincs más választása, mint a nem-véges igealak.

A (j) leíró szempontból akár igaz is lehet, hiszen tapasztalhattuk, hogy a hagyományos nyelvtani gondolkodásban a vonzat csakis önálló fogalmi jelentéssel bíró szintagma lehet. A strukturális nyelvtanban azonban szigorú formai elvek döntenek el mi minek számít. Márpedig ha azt mondjuk, hogy az angolban a *may have been (running)* 'POSS PERF PROGR fut' = 'futkározhatott' szerkezetben három segédige is van: az episztémikus lehetőséget jelentő *may* 'POSS', az itt múlt időt kifejező perfektiváló *have* 'PERF' és a folyamatosságot hordozó *be* 'PROGR'. Mármost itt azt kell mondanunk, hogy a *may* igei szintagmát (= VP) vonz, hiszen akár főigés VP is követheti; ugyanígy a *have*, illetve a *be* is. Másfelől mind a *have*, mind a *be* ige, azaz VP feje. Akkor pedig ezeket az igéket, illetve velük alkotott VP-eket igenis vonzhatja valami, nevezetesen az az ige, pontosabban az a segédige, amelyik "előttük áll a sorban". Ha most a magyarra fordítjuk a tekintetünket és feltesszük, hogy a *kell* segédige, akkor az *el fog kelleni menni* helyességéből az következik, hogy a magyarban is lehet vonzat a segédige, pontosabban az azzal alkotott VP vagy mondat.

A (k) mindössze az előző részekben alaposan megtárgyalt "szószintű elem" tulajdonságát fogalmazza meg - ha nem is teljesen egyértelműen. Végül az (l) egy igen fontos nyelvtani jellemzőre utal; még ha a német filozófiai szaknyelvben létezik is a *das Sollen* főnév, ez nem más, mintha a magyarban olyasmit mondunk, hogy "a *kell* fogalma", amikor is a 2.3 pontban említett "tulajdonnevesítés" esete forog fenn. A magyarban sem lehet természetesen semmilyen képzővel ellátni a segédigéket: nincsen *\*elmenni fogás* (vö. *elmenni akarás*) vagy *\*távozni fogó* (vö.: *a távozni akarók büntetést kapnak*). A *fogás*, *szokás* és *(meg)találás* szavak léte pedig csak arra bizonyíték, hogy a segédigék másik "jelentésükben", valójában másik

szótári "címszóba" sorolva főigé gyanánt is működnek, s e minőségükben természetesen alá lehet őket vetni szóképzési eljárásoknak.

Hogyan kezeli mindezeket a tulajdonságokat egy strukturális nyelvtan? Nézzük először összehasonlítóképpen a vitathatatlan segédigétípusokat felmutató angol nyelvet - nem azért, mintha annak a "kaptafájára" szeretnénk ráhúzni a magyar nyelv jelenségeit, mint azt az e nyelvtanokat bírálók rendszeresen felhánytorgatják, hanem éppen azért, hogy világosan lássuk a hasonlóságokat és a különbségeket.

A hagyományos angol nyelvtan kétféle segédigét ismer: a "módbéli" és az "időt, aspektust, szemléletet" hordozókat. Az első csoportba a *can* 'tud', *may* 'lehet', *must* 'kell', *will*; *would* 'akar, fog; -na/ne' stb. tartozik. A másodikba csak a *have* és a *be* (utóbbi kétféle vonzattal: folyamatos és passzív ebben a sorrendben). A módbéli segédigéknek hiányos a paradigmájuk, nincsenek nem-véges alakjaik, nem állhatnak más segédigék "mögött" (beleértve a többi modális segédigét is) stb. Mindez épp ellenkezőleg van a *have* és *be* esetében: ezeknek ugyanis nem hiányos a paradigmájuk, vannak igeneves alakjaik és épp az előbb láthattuk, hogy a módbéli segédigéket követik. A modális segédigék VP vonzatában a fej-ige egyébként mindig alapformában (ún. *bare infinitive* alakban, pusztán infinitívusban) áll.

Egy strukturális nyelvtan erről a következőket tudja mondani. A modális segédigék egymást kizárják, azaz egymással kiegészítő eloszlásban vannak, tehát azonos kategória alá tartoznak. Ez a kategória megegyezik azzal, amelybe a *do* kérdő-tagadó segédige is beletartozik - amelyet a hagyományos nyelvtanok a második csoportba soroltak, hiszen éppen időt fejez ki, ha jelen van. Csakhogy - szemben a *have/be* párossal - a *do*-nak éppen azok a tulajdonságai hiányoznak, amelyek ezeknek megvannak: nincsenek igeneves alakjai, nem követhet módbéli segédigéket, csupán abban egyezik velük, hogy ő is tud inflexiót hordozni (pl. *does*, *did*). Ezek után a *do* és az összes modális segédige az Inflexió (Infl, vagy másnéven: Idő/Tense) kategóriája alá kerül, mely maga jelölve van a [+Finit] jeggyel arra, hogy véges vagy nem-véges, és a [+Múlt] jeggyel arra, hogy múlt vagy jelen idejű - amennyiben persze [+Finit] jegyű. Ha az előbbi választás [-Finit], akkor az infinitívusz *to* morfémája kerül az Infl kategória fejébe. Mind a [+Finit], mind a [-Finit] Infl VP-t vonz. Mármost a VP fejében a V kategóriájú ige áll. A *have* és a *be* ezek után a V kategóriája alá kell, hogy tartozzanak, azzal a feltétellel, hogy az ő vonzatuk pedig - kivételesen - mindig VP, valamint hogy ők ún. "könnyű igék", azaz ha az Infl nincs "kitöltve", akkor a *have*, illetve a *be* az Infl alá kell, hogy mozogjon. Innen pedig minden világos: csak az Infl "vehet fel" tagadószót, illetve mozoghat kérdés esetében a C pozícióba. Vagyis a következő sorrendek mind természetes és egyszerű magyarázatot kapnak. (Az *e* a nyíllal jelölt mozgást végrehajtott segédige nyomát, azaz eredeti pozícióját mutatja; ha az egyik hely üresen marad, ott nincsen az illető VP sem, hanem a következő kitöltött VP van jelen.)

(19) a. C    Alany    Infl [<sub>VP</sub> *have* [<sub>VP</sub> *be*<sub>Progr</sub> [<sub>VP</sub>    *be*<sub>Pass</sub>    VP ...]]]

b.	Jim	may				write	'ír'
c.		may	have	been		writing	
d.		has ←	<i>e</i>			written	
e.		is		← <i>e</i>	being	written	
f.	has ←	<i>e</i>	← <i>e</i>	been		writing	
g.	did ←	<i>e</i>				write	
h.		to	have			written	
i.		to			be	written	

A magyarban három ige biztosan teljesíti a segédigékre vonatkozó kritériumokat: a *fog*, a *szokott* és a *talál*. A tematikus szerepkeret hiányát mutató döntő példaanyagot az alábbiakban ismertetjük az *akar* és a *mer* "beférkőző" igékkel való összehasonlításban. Azt állítjuk, hogy az *akar* ágensi, a *mer* experiensi alanyt követel meg, amit az előbbi célhatározó mellékmondatos próba mellett egy másik teszttel is igazolunk. A *szántsándékkal* módhatározó ugyanis kizárólag ágentív igék mellett fordulhat elő, vö.: \**szántsándékkal szereti Annát*. Az *utál* alanya experiens, a *gurít*-é pedig ágens.

Az *akar*-féle igék így viselkednek:

- (20) a. Péter szántsándékkal utálni *akarja* a matematikát.  
 b. Péter azért *akarja* utálni a matematikát, hogy végre megbukjon.
- (21) a. \*Péter nem *akarja* [PRO szántsándékkal utálni a matematikát]  
 b. \*Péter nem *akarja* [PRO azért utálni a matematikát, hogy végre megbukjon]

A *szántsándékkal* csak az *akar*-ra vonatkoztatva lehetséges, az *akar* tehát ágens alanyú ige. A *mer* csoportjába tartozó igék viszont experiens alanyt követelnek meg és ilyen példákban határozhatjuk meg őket.

- (22) a. \*Péter szántsándékkal el *meri* gurítani a labdát.  
 b. \*Péter azért *meri* elgurítani a labdát, hogy nyerjen.
- (23) a. Péter nem *merte* [PRO szántsándékkal elgurítani a labdát]  
 b. Péter nem *merte* [PRO azért elgurítani a labdát, hogy nyerjen]

A segédigék azonban mindkét csoporttól különböző módon viselkednek. (A *talál* nem mindig illik bele a mondatokba - főleg sajátos jelentése folytán.) Amennyiben egy feltételes mellékmondatáá egészítjük ki az alábbi példákat a *talál*-lal alkotott szerkezetek is elfogadhatók lesznek.)

- (24) a. \*Péter szántsándékkal utálni *fogja/szokta/találta* a fagylaltot.  
 b. \*Péter azért *fogja/szokta/találta* utálni a fagylaltot, hogy végre meggyógyuljon.
- (25) a. Péter szántsándékkal el *fogja/szokta/találja* gurítani a labdát.  
 b. Péter azért *fogja/szokta/találja* elgurítani a labdát, hogy nyerjen.
- (26) a. \*Péter nem *fogja/szokta* [PRO szántsándékkal utálni a matematikát]  
 b. \*Péter nem *fogja/szokta* [PRO azért utálni a matematikát, hogy végre megbukjon]
- (27) a. Péter nem *fogja/szokta* [PRO szántsándékkal elgurítani a labdát]  
 b. Péter nem *fogja/szokta* [PRO azért elgurítani a labdát, hogy nyerjen]

Erre pedig csak az lehet a magyarázat, hogy a segédigéknek nincsen saját tematikus szerepkeretük: egyszerűen "átengedik" magukon a főige saját tematikus követelményeit.

Ugyanezt a tematikus "semlegességet" illusztrálja az is, hogy az időjárás-igék mellett a beférkőző igék általában nem fordulhatnak elő, de a segédigék igen.

- (28) a. \**pro*<sub>i</sub> be akart [ PRO<sub>i</sub> esteledni]  
 b. \*Nem *pro*<sub>i</sub> mert [ PRO<sub>i</sub> villámlani]
- (29) a. Be fog esteledni.  
 b. Nem szokott villámlani.



- (33)a. D = determináns (névelő); az újlatin tulajdonnév, a román végartikulusos főnév, a héber "status constructusban" álló főnév célpozíciója (mozgatásának végállomása)
- b. GenS = a héber status constructus genitivus és (esetleg) az újlatin jelöletlen birtokos melléknév helye
- c. Num = a számnév és sok nyelvben a névelőtől különböző determinánsok helye
- d. F<sub>1</sub> = FK (azaz funkcionális fejkategória), a szárd és a kelta főnév, valamint a héber "status absolutus" főnév lehetséges célpozíciója
- e. AB-A = alany- vagy beszélő-orientált melléknév
- f. M<sub>1/2</sub> = 1., illetve 2. típusú módhatározói melléknév
- g. F<sub>2</sub> = FK, a legtöbb újlatin nyelvben a köznévként célpozíciója
- h. F<sub>3</sub> = FK, a vallón főnévként célpozíciója
- i. Arg-A = argumentum-melléknév
- j. F<sub>4</sub> = FK, skandináv és esetleg bolgár affixált determináns, a német, görög, szláv, skandináv főnévként célpozíciója
- k. GenO = a főnév mögötti birtokos helye
- l. P, S, O = a birtokos, a külső (alanyi) és a belső (tárgyi) argumentum kiinduló pozíciója
- m. N = a főnév kiinduló pozíciója

Láthatjuk, hogy a főnévi csoport szerkezetét is az FK-k határozzák meg: ezek sorrendje és más kategóriákkal szemben támasztott vonzatbeli és egyéb követelményei határozzák meg, mi mit követ a DP-ben.

Mivel a magyar főnévi csoport hasonló részletességgel való elemzésének a feladata nem e fejezet célja, itt csupán arra mutatunk rá, hogy a névelő nem egyszerűen egy (viszony)szó, hanem egy olyan pozíciót jelöl ki, amelynek a mondatban belül és azon kívül is messzeható következményei vannak. Mielőtt azonban továbblépnénk, fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a "névelő" itt nem hagyományos terjedelmében szerepel, mert nem tartalmazza az *egy* határozatlan névelőt, csakis az *a/az* határozott névelőt. Ennek egyszerű az oka általában és a magyarban is. Először is maga a névelő nem más, mint a határozott referencialitás, a referálás megtestesülése, az *egy* pedig ezt nem tudja megvalósítani. Sokatmondó az is, hogy az *egy* (és a hozzá hasonlóan működő elemek csaknem minden más nyelvben) alakilag vagy megegyezik az *egy* számnévvel vagy levezethető abból, sőt az *a/az* jelenléte éppúgy nem zárja ki, mint ahogy a többi számnevet sem, bár általában nem annak szokásos (és hangsúlytalan) *egy* formájában, vö.: (*az*) *az öt/egy/egyik/egyetlen (szelíd kutya)*.

Az újlatin nyelvekben a D "erős" jegyet hordoz, aminek a következtében a tulajdonnévnek fel kell mozognia a D alá, vö.: *Roma antica* 'Róma ókori' = 'az ókori Róma'. A magyarban ezzel szemben a tulajdonnév nemcsak nem mozog a D alá, de számos esetben kötelezően névelőt is kell felvennie, pl. *a Tisza*. Még azok a tulajdonnevek is, amelyek alapformájukban kötelezően névelőtlenek (pl. *Berlin*), mindig "névelősödnek", ha jelző előzi meg őket, vö.: *\*(a) régi Berlinben*. Valószínűleg a magyar D "gyenge" jellege az oka annak is, hogy az egyébként névelőtlen személynevek a mai köznyelvben már rendszeresen névelőzhetők, pl. (*szólj*) *az Annának*. Végül a névelő pozíciójában helyezük el a személyes névmásokat is. Erre egyrészt az ad alapot, hogy a névmások maguk referenciális jellegűek, másrészt az olyan szerkezetek, amelyekben a többes szám 1. és 2. személyű névmást ugyanolyan NP-k követik, mint a névelőt, vö.: *mi felelősségteljes orvosok, ti kiválóan levizsgázott diákok*. (NB. A *te szerencsétlen alak* típusú kifejezések azért nem jöhetnek szóba, mert itt vocativusról, azaz megszólításról van szó; míg az előző példák könnyűszerrel mondatba illeszthetők, addig ez az utóbbi nem: *\*Te szerencsétlen alak érkezéskor meg a reggeli vonattal*. Nem ide tartoznak továbbá

az "értelmező jelzős" szerkezetek, amelyekben a határozott referenciájú főnévi csoport megisméltése történik, pl. *én/te/ő/Péter, a tegnap legkorábban vizsgázott diák*, szemben a névmás értelmezési tartományát rögzítő névelőtlen főnévi csoporttal az előző példákban.)

A determináns D kategóriája természetesen nem ad tematikus szerepet a vonzatának; a vonzata pedig nem más, mint a főnévi csoport "maradék" része: mindaz, ami a névelőt követheti. Amint a fenti (32) sémából látható, a D-t követő szerkezet kategóriája attól függ, hogy az adott nyelvben hogy néz ki a DP szerkezete, illetve hogy a D-t a több lehetséges változat közül éppen mi követi. A magyarban például a Num helyett inkább egy Det kategóriára van szükség, amely az *e, ez, ezen, az, azon* mutatószókat tartalmazza, melyet követ a Num, mely alá a kvantorokat is fel kell venni. Ezt követik a különféle típusú melléknevek, pontosabban jelzők, melyek között az olyan szintaktikai szerkezetek is ott vannak, mint a *rendkívül hosszú átfutási idejű, az Anna lakása melletti, három nagy pohárnyi* stb., valamint a nem-véges ún. melléknévi igeneves tagmondatok is (pl. *a [Pétert holnap meglátogató] három komoly tanár*), amelyeknek, mint látjuk, a sorrendi helyzete nem azonos a melléknévi jelzőkével. A D előtt pedig van egy másik pozíció is (amelyet Spec-nek nevezünk), amelyben a névelővel együtt előforduló esetjelölt mutatószókat, az (*ugyan*)*az/ez*-t helyezzük el, illetve ahová a dativus esetű birtokos DP mozog.

- (34) a. [<sub>Spec,DP</sub> azzal [<sub>D</sub> az [<sub>NP</sub> autóval]]]  
 b. [<sub>Spec,DP</sub> Annának<sub>i</sub> [<sub>D</sub> az [<sub>NP</sub> e<sub>i</sub> autója]]]

Mindezt "lerövidíthetjük" azzal, hogy a D-t az NP követi, de ez, mint e vázlatos áttekintésből is kiderült, egyáltalán nem kielégítő leírás és jelentős mértékű további elemzést igényel, aminek azonban a magyar főnévi csoport teljes szerkezetére kell irányulnia, nem pedig, mint a jelen munkának, néhány FK bemutatására.

Amennyiben a névelő nincs jelen a főnévi csoportban, két eset lehetséges. (a) A névelő, vagyis a D, nulla formában jelen van: ez a helyzet például a névelőtlen tulajdonnevekkel, amelyek azonban, ha jelzőt kapnak, felveszik a névelőt, azaz a nulla névelő "kíródik", pl. *a ködös Albion*. (b) A D kategóriája nem része a szerkezetnek: ez a helyzet például a nem-specifikus főnévi csoportokkal, pl. *Láttál (sok) vásárlót?* vagy *Péter még nem volt katona*, amelyek NP-k, illetve NumP-k lehetnek.

### 3.3. A tagadószó

Amint a többi FK esetében is tapasztalhattuk, a tagadás is kifejezhető akár önálló szóval, akár affixummal. Az első változatra nemcsak a magyar jó példa, hanem a finn is, ahol a tagadószó szám- és személyjelölést hordozó tagadó segédige formáját ölti. A második változatot például a törökben találhatjuk meg, ahol a magánhangzó-harmóniának engedelmessé infixum fejezi ki a tagadást.

- (35) a. Ei-vät lue sen kirjan finn  
 NEG-3PL olvas ezt könyvet  
 'Nem olvassák ezt a könyvet.'
- b. Ahmet elma-lar-ı ser-me-di török  
 A. alma-PL-ACC szeret-NEG-MÚLT  
 'Ahmed nem szerette az almát.'



A tagadás, akár véges, akár nem véges az állítmány igéje, mindig az igét, illetve az általában az ige által hordozott jellemző mondatjegyeket tartja a hatókörében, ami aligha meglepő, hiszen a tagadás a propozíciót, a mondat logikai tartalmát illeti. Ennélfogva a tagadás FK-ja is valahol ezek között a jellemző mondatjegyek között kell, hogy helyet foglaljon. Csakhogy mivel e mondatjegyek, azaz az igeidő (*Tense/Idő*), az (alanyi és tárgyi) egyeztetés (AgrS, ill. AgrO), a mód (Mod), az episztemikus, illetve deontikus lehetőség (Poss vagy Pot) stb. a magyarban mind affixummal vannak kifejezve, ezért a korábban mondottak értelmében ezek tárgyalására itt nem kerül sor (de ld. a Morfológia kötetet).

Annyi biztos, hogy a tagadás Neg morfémaájának a modalitás Mod fején hordozott információt el kell tudnia "olvasni", vagyis az egyik a másikba át kell, hogy "küldje" a szükséges jegyeket, különben aligha léphetne fel az alábbi rendszerszerű eloszlás.

- (36) a. Ne/\*nem olvasd el a könyvet!  
 b. Anna nem/\*ne olvasta el a könyvet.

Vagyis a felszólító (és óhajtó/kötő-) módban a *ne*, a kijelentő módban a *nem* fordul elő. (Az *is* és a *ne*, *nem* összeolvadásából kapott *se*, *sem* ugyanezt az eloszlást mutatja. Itt említjük meg, hogy a "tiltószó" terminus is félreértés eredménye: a *ne*, *se* ugyanis óhajtó mondatban is kötelező, pl. *Bár ne jött volna!* Márpedig itt tiltásról nem lehet beszélni.)

Rendszeres kérdés a tagadószóval kapcsolatban, hogy vajon fej vagy maximális kiterjesztés-e. Az olaszban például inkább fejnek mutatkozik, mert az ugyancsak fejkategória névmási klitikumokkal lép interakcióba. A skandináv nyelvek *inte* és hozzá hasonló tagadószoa viszont inkább XP jellegűnek tűnik, mivel az ige "átmozoghat" rajta. Márpedig a fejkategóriának számító ige a fejmozgatás érvényes szabályai szerint csak akkor mozoghat a tagadószó elé, ha a tagadószó nem fej, hanem XP.

- (37) a. om Jan [inte [köpte [boken]]] svéd (tagmondat)  
 hogy J nem vett könyveket  
 b. Jan [köpte<sub>i</sub> [inte [e<sub>i</sub> boken]]] (főmondat)  
 'Jan nem vett könyveket.'

Van nyelv, amelyben mind a kétféle tagadószó megvan: a francia *ne* fej, a *pas* viszont maximális, hiszen ez utóbbit az ige "ki tudja kerülni" a mozgatása során.

- (38) a. Elle n'a pas mangé de chocolat.  
 ő NEG-AUX NEG evett csokoládét  
 'Ő nem evett csokoládét.'  
 b. Elle ne [mange<sub>i</sub> [pas [e<sub>i</sub> de chocolat]]]  
 'Ő nem eszik csokoládét.'

Ezzel szemben az angolban a tagadószó egymagában mutat mind fejszerű, mind maximális jellegzetességeket. Az előbbi tulajdonságokat a tagadószónak a segédigével való összevonásában látjuk: ha mindkettő fej, akkor egyik a másikra "mozoghat".

- (39) a. Can Jim not come?  
 tud Jim nem jönni  
 b. Can't Jim come?

tud-nem Jim jönni  
'Jim nem jöhet el?'

A maximális jelleget pedig abból vezetjük le, hogy a tagadást tartalmazó mondatokban egyes távolsági mozgatók nem jöhetnek létre. Márpedig ezt csak akkor tudjuk megakadályozni, ha a tagadószót egy maximális kiterjesztés helyére tesszük, amikor is jelenlétével mintegy sorompót állít az azon való átmozgatás útjába. A (40a) a kiinduló szerkezetet mutatja, (40b) az állító mondatban lezajló mozgatót, míg (40c) a tagadó mondatban megakadályozott mozgatót.

(40) a. Did Jane claim [that Jack saw what]  
AUX J állít hogy J látott mit

b. What<sub>i</sub> did Jane claim [that Jack saw e<sub>i</sub> ]?  
'Mit állított Jane, hogy mit látott Jack?'

c. \*What<sub>i</sub> didn't Jane claim [that Jack saw e<sub>i</sub> ]?  
'Mit nem állított Jane, hogy mit látott Jack?'

Megállapításunk szerint a magyarban is ugyanilyen kétarcú a tagadószó. Egyfelől rendszeresen egyesíthető más fejkategóriákkal - mind a nyelv történetét, mind a szinkrón nyelvéllapotot tekintve. Ehhez elegendő a következő listát bemutatni: *nehogy, hogyne, nemdebár, csaknem, hanem*. Ugyancsak két fej egyesítésének eredménye a *se/sem* is (← *is* + *ne/nem*). Egy további, fejre jellemző tulajdonságot még alább szemügyre veszünk.

Ugyanakkor maximális jellegét támogatja a fenti angol példával párhuzamos magyar jelenség. Bár a magyarban a kérdőszóemelés nem annyira széleskörű, mint az angolban és a hozzá hasonló nyelvekben, számos elfogadható példával is találkozhatunk. Az állító kérdéseknél tapasztalt mozgató azonban ezeknél nem lehetséges, ha a főmondatban tagadás van. Márpedig ezt csakis a *nem* maximális volta tudja megakadályozni.

(41) a. [Anna [kit<sub>i</sub> [tudakolt [hogy e<sub>i</sub> láttad-e]]]] ?  
b. \*[Anna [kit<sub>i</sub> [<sub>NegP</sub> nem [<sub>Neg'</sub> F<sub>neg</sub> [ tudakolt [hogy e<sub>i</sub> láttad-e]]]]]] ?

A tagadószó FK jellegét az is bizonyítja, hogy távolsági egyeztetésekben is résztvesz. A magyar tagadó kvantorok (hagyományos nevükön: tagadó névmások) viselkedése az úgynevezett "tagadó egyeztetés" jelenségét mutatja. Mint ismeretes, vannak nyelvek, amelyekben maga a tagadó kvantor viseli a tagadás "terhét", de olyanok is, amelyekben mindig kell egy tagadó kifejezés a tagadó kvantor (= TK) mellé, vö.:

(42) a. Jim ate nothing. *angol*  
J evett semmit  
b. Jean n'a mangé rien *francia*  
J NEG-AUX evett semmit  
'J nem evett semmit.'

Mint a fordításból is kitetszik, a magyar az utóbbi típusba tartozik. A franciával egyező jellegzetessége továbbá, hogy a TK nem csupán a tagadószótól "jobbra", vagyis az alatt lehet a mondatszerkezeti hierarchiában, hanem előtte is.

- (43) a. Anna nem evett soha semmit.  
 b. Anna soha nem evett semmit (sem).  
 c. Anna soha semmit sem/nem evett.

Ez a jelenség ismét a tagadószó fej-jellegét erősíti. Némi egyszerűsítésekkel azt tesszük fel ugyanis, hogy a tagadószó m-vezérli a tartományában (az azonos tagmondatban) lévő TK-kat és ezáltal engedélyezi előfordulásukat. Az m- (azaz "maximális") vezérlés tartománya azonos a k- (azaz konstituents- vagy összetevő-) vezérlésével, de a k-vezérlő fej maximális kiterjesztésére is kiterjed. Ha tehát a (43a) mondatnak a (44a), a (43c) mondatnak pedig a (44b) szerkezet felel meg, akkor a *nem* m-vezérli a mögötte, illetve az előtte álló TK-kat.

- (44) a. Anna [<sub>NegP</sub> soha<sub>i</sub> [<sub>NegP</sub> semmit<sub>j</sub> [<sub>Neg'</sub> nem [evett ... e<sub>j</sub> ... e<sub>i</sub> ]]]]  
 b. Anna [<sub>NegP</sub> [<sub>Neg'</sub> nem [evett soha semmit ...]]]

Végül is azt az - első látásra nem túl elegáns - javaslatot fogadjuk el a tagadószó kettős természetére, hogy az eredetileg fejnek számító kategória átkerülhet a maximális kiterjesztésnek számító, illetve azt befogadni képes Spec alá. A feltevés eleganciáját növeli az a tény, hogy az újabb, úgynevezett minimalista grammatikai elképzelésekben nem tesznek különbséget fej és maximális kiterjesztés között, tehát az eddigi ilyen jellegű problémáink egyszerűen irrelevánsakká válnak.

Ebben a rövid áttekintésben még egy témakörrel kell a tagadás kapcsán beszélnünk. Jóllehet a hagyományosan "többszörös tagadásnak" nevezett jelenséget fentebb a "tagadó egyeztetés" szabályaival magyaráztuk, mégsem mondhatjuk, hogy a magyar nyelvben nincsen (valódi) többszörös tagadás. Elsősorban az olyan szerkezetekre gondolunk, amelyek a fókusz előtti tagadószóval megvalósított fókusztagadást és az azt követő mondattagadást egyszerre tartalmazzák.

- (45) Nem Péter nem ette meg a levest.

Ehhez járulhat még a fókusz megelőző pozícióban megjelenő univerzális kvantor tagadása is, eképpen három különböző helyet is kijelölve a magyar mondat szerkezetben a tagadás FK-ja számára.

- |         |                                      |                       |
|---------|--------------------------------------|-----------------------|
| (46)    | Topik - NEG - Q/K - NEG - Fókusz/K - | NEG - V - ...         |
| a. ...  | nem mindig Péter                     | nem ette meg a levest |
| b. ...  | senki sem a levest                   | nem ette meg          |
| c. ...  | nem a levest                         | nem ette meg Péter    |
| d. ...  | nem mindig a levest                  | nem ette meg Péter    |
| e. *... | nem mindig nem a levest              | nem ette meg Péter    |

Ezek az adatok első látásra arra engednek következtetni, hogy mindhárom helyen lehetőséget kell adnunk a NegP előfordulásának (ugyanakkor mondatonként kettőnél több tagadás nincsen). Létezik azonban egy olyan szintaktikai alapú érvelés, amely arra irányul, hogy minden egyes tagadó kifejezés, illetve fókusz köré egy-egy propozíció, azaz tagmondat épül, tehát valójában megint csak nem többszörös tagadásról lenne szó, hanem tagmondatonként csupán egyetlenegyéről. Ennek az érvelésnek az ismertetése azonban túl messze vezetne, ezért az olvasót a

szakirodalomhoz vagyunk kénytelenek utalni.

### 3.4. A kérdő függőszó

A hagyományos nyelvtanban újabban partikulának nevezett *-e* kérdőszó, amely minden alárendelt eldöntendő kérdésben kötelező elem, a fejezet bevezetőjében levezetett érvelés szerint a függőszók közé tartozik. (Az, hogy az írásban kötőjellel kapcsolódik más szavakhoz, csupán helyesírási sajátosság és valószínűleg abból ered, hogy egyetlen "betűből" áll, és ráadásul homonim egy mutatószóval és egy indulatszóval is.) Mivel kizárólag véges igék mellett állhat, szótári jellemzésében a [+Tense/Idő] jegynek benne kell lennie. Ráadásul mindig a véges igére mozog - legalábbis a művelt köznyelvben -, illetve annak hiánya esetén az állítmány legközelebbi elemére. Egyelőre kizárólag az alárendelt kérdésekben vizsgáljuk ezt a függőszót, hiszen minden más esetben előfordulása opcionális - ami persze nem azt jelenti, hogy nem követne szabályokat, de erről később.

A kötelező *-e* tehát az alábbi típusú helyzetekben fordul elő.

- (47)
- a. ... hogy Anna megérkezett-e
  - b. ... hogy Anna nem érkezett-e meg
  - c. ... hogy Anna meg fog-e érkezni
  - d. ... hogy Anna megérkezett volna-e
  - e. ... hogy Anna katona/okos volt-e
  - f. ... hogy Anna katona/okos-e

A nemstandard nyelvhasználatban még a következőket találjuk.

- (48)
- a. ... hogy Anna meg-e érkezett
  - b. ... hogy Anna meg-e fog érkezni
  - c. ... hogy Anna nem-e érkezett meg
  - d. ... hogy nem-e Anna érkezett meg
  - e. ... hogy Anna megérkezett-e volna

Feltéve, hogy törölt vagy zéró kopulás mondatokban, vö. (47f), a véges igét a névszói részre "tapadó" fonetikailag nulla formájú ige képviseli, a művelt köznyelv egyszerűen azt a szabályt követi, hogy az ige felmozog az Idő FK-jába, majd azzal együtt mozog tovább a Kérdő FK fejébe, ahol is magára veszi és "kiírja" az *-e* függőszót. A nemstandard változatban a (48e) esetében csak annyiról van szó, hogy itt szét van szedve az összetett igealak egy véges és egy nem-véges részre, és csak a véges rész mozog. A (48a-b) vonatkozásában viszont nem a véges ige, azaz a V+Idő mozog, hanem más fejek: (48a-b)-ben például az igekötő. (48c-d)-ben a tagadószó valószínűleg nem mozog, mivel az FK-k sorrendje minden bizonnyal ez: *Neg - (Fókusz) - Kérdő - Idő - ... - V*. Ezek szerint itt az *-e* függőszó mozog fel a tagadószóra mint fejre és ezzel lezárja a V+Idő mozgatását.

Egy másik nemstandard szerkezet megismétli az *-e* függőszót a tagadószó mellett a véges igén is: ... *nem-e Anna érkezett-e meg*. Mivel ezt az ismétlést például az igekötőn nem találjuk meg (vö.: *\*meg-e érkezett-e Anna*), azt kell feltennünk, hogy nem az *-e* ismétlődik, hanem a tagadószónak van egy kérdőmondatbeli változata, a *nem-e*.

Mint említettük, a főmondatban az *-e* használata opcionális, de teljes kérdő mondatokban akkor is a fenti szabályokat követi. Ugyanakkor elliptikus közlésekben más lehetőségek is megnyílnak, amennyiben lehet ilyen párbeszédet hallani: *Anna nem érkezett*

meg. - Anna-e? Ez esetben maximális kifejezéshez adódik hozzá, de megjegyezzük, hogy a kopulát nélkülöző azonosító állításokban ez egyébként mondat szerkezetben is lehetséges, pl. Anna (volt)-e az, aki megérkezett?

### 3.5. A mondatbevezetők

Ahogy egyre "feljebb" araszolunk a mondat szerkezetben, most eljutottunk a szakirodalomban *Complementizer*-nek nevezett és C, vagy Comp jelöléssel illetett mondatbevezetőkhöz (= MB), melyek általában azonosak a hagyományos irodalomból alárendelő kötőszókként ismert elemekkel. Maga a MB fogalma tehát nem ismeretlen a leíró típusú nyelvtanokban, sőt az sem lehet idegen tőlük, hogy a MB-t a főmondatokban is felvesszük, hiszen a hagyományos nyelvészet is használ olyan terminusokat, mint a "mondatfajták", amelyek megkülönböztetik egymástól a kijelentő, kérdő, felszólító stb. mondat típusokat. A strukturális nyelvészlelet ezeket a distinkciókat a MB kategóriájába építi be, így tehát ezek az információk a mondat legfelső csomópontjában válnak láthatóvá.

Ez azért is szükséges, mert az alárendelt (azaz "beágyazott") mondatokról a főmondati régensüknek "tudnia" kell, hogy milyenek (lesznek/legyenek), hiszen ez magának a régensvonzat viszonyának a lényege: a nyelvtan lokális, kis távolságú viszonyokból épül fel a szótári információk alapján, és a lokális viszonyokban egy régensnek, azaz egy fej méretű szótári címszónak azt kell meghatároznia, hogy mi a vonzatának kategóriája, valamint hogy milyen tulajdonságú legyen a vonzatának a feje. Minden mást már a következő fej/címszó határoz meg.

Más szóval, ha például a főmondati állítmány igéje az *érdeklődik*, akkor a beágyazott mondatnak kérdést kell tartalmaznia, vö.:

- (49) a. \*Anna megérdeklődte, hogy Péter elmenjen/elment a könyvért.  
b. Anna megérdeklődte, hogy Péter elmenjen/elment-e a könyvért.

Márpedig az *-e* függőszót uraló Kérdő FK túl messze van a főmondati igétől, tehát a *megérdeklődik* azt kell, hogy megadja a vonzata meghatározásában, hogy a vonzat CP (= Complementizer Phrase) kategóriájú, vagyis teljes mondat legyen, valamint hogy a CP kategória Comp (vagy magyarul MB) feje [+kérdés] jeggyel bírjon - egyebek mellett, mint a [+Idő], [+Felszólító] stb. Ez a jegy azután "leszüremlik" a megfelelő beágyazott mondatbeli feje, ahol azt engedélyezi. Ugyanígy az alárendelt mondat módját is a MB közvetíti a Mod fejre a főmondat igéjéről, vö. (: imp = imperativus, felszólító mód; subj = subjunctivus, kötőmód):

- (50) a. Péter nem állítja [hogy Anna elmegegy/\*elmenjen] *MB = -imp/subj*  
b. Péter nem akarja [hogy Anna \*elmegegy/elmenjen] *MB = +imp/subj*

Az összefüggések ilyenén kezelésének az előnye az is tanúsítja, hogy például a *hogy* MB az alárendelt kérdő mondatokban szabadon elhagyható, ami csak akkor lehetséges, ha az MB rendelkezik egy [+kérdő] jeggyel.

- (51) a. Péter sajnálta, \*(hogy) Ernő volt a gyilkos. *[-kérdő]*  
b. Péter megtudakolta, (hogy) ki volt a gyilkos. *[+kérdő]*

A főmondatok (szakszóval: mátrix, azaz "anya"-mondatok) általában nem engedik meg a MB jelenlétét, de azért vannak kivételek is, mint például a felkiáltások.

- (52) a. Hogy én milyen szerencsétlen vagyok!  
b. Hogyne tudta volna!

De ha nincs is jelen explicit MB, a főmondatnak akkor is hordoznia kel a MB pozíciójában azt az információt, hogy - hagyományos értelemben - milyen mondatfajta, azaz az illokúciós erő jelzését az újabb nyelvfiziolófiái ihletésű szakszókincs szerint.

A "kanonikus" MB *hogy* mellett találjuk még a hasonló vonatkoztatást bevezető *mint*-et.

- (53) a. Anna olyan gyorsan futott, mint (amilyen gyorsan) Péter (futott)/lovagolt.  
b. Anna olyan szép, mint (amilyen szép) Júlia (volt).

Ezek a MB-k kategoriális alárendelést valósítanak meg, szemben az összes többi alárendelő kötőszóval, amelyek a független alárendelés típusába tartozó beágyazott mondatokban állnak, amint azt a StrNyt Mondattan kötetében kifejtettük. Ezeknek a MB-knek a jelentése meghatározza az alárendelt mondat beillesztésének szemantikai feltételeit. Így beszélhetünk megengedő, következményes, magyarázó stb. mondatokról az adott MB-ktől függően, melyek közül itt néhányat felsorolunk: *mivel, mert, bár, habár, bárha, holott, noha, jöllehet, akár...akár* (pl. *Akár Anna érkezik, akár Péter, menj ki az állomásra!*). A vonatkozó névmások e listában nem szerepelnek: ezek ugyanis nem kötőszók vagy MB-k, hanem - amint azt a StrNyt Mondattan kötetében bemutattuk, a MB mögötti pozícióba mozognak a vonatkozó mellékmondat "belsejében" lévő eredeti helyükről, ahol tematikus szerepet és esetet vehetnek föl.

Külön kell említenünk a mellérendelő kötőszókat, amelyeket sok kutató szintén a MB-k közé sorol. Erre az ad alapot, hogy ezek is mondatokat vezetnek be, nélkülük e szerkezetek rosszul formáltak lennének, tehát könnyű úgy gondolnunk a mellérendelt tagmondatokra (amelyeket itt a CP alatti legmagasabb kategória, a Topik kiterjesztéseként veszünk fel), hogy az egyikük a MB Spec pozíciójában áll, a másikat pedig az MB vonzatában. Vázlatos ábrázolásban:

- (54) [CP [Spec,CP TopikP<sub>1</sub> [C' és<sub>C</sub> TopikP<sub>2</sub> ]]]

Ide tartozna eszerint a *de, vagy, pedig, azonban, ugyanis* stb. megint csak bizonyos jelentésbeli sajátosságokat adva az egyes tagmondatok közötti kapcsolatnak. A "mozgó" vagy topikot követő MB-k a topik mozgása következtében kerülnek a mondat belsejébe.

- (55) a. [[Anna ügyes volt] [azonban [Péter nem tudta a választ]]]  
b. [[Anna ügyes volt] [Péter<sub>i</sub> azonban [ e<sub>i</sub> nem tudta a választ]]]

Ugyancsak érdekes a *pedig* viselkedése: a tagmondat előtt megengedő, annak belsejébe kerülve viszont mellérendelő használata van.

- (56) a. Anna ügyes volt, pedig Péter nem tudta a választ.  
b. Anna ügyes volt, Péter pedig nem tudta a választ.

### 3.6. Egyéb funkcionális kategóriák

A bevezetőben említettük, hogy ahány függőszót találunk, majdnem ugyanannyi FK-t

állíthatunk fel, ugyanis szinte mindegyiknek megvan a saját szintaktikai környezete, márpedig a szófajokat éppen e szempont szerint kell megállapítanunk. Itt a hagyományos nyelvtan által rendszerint "partikulának" nevezett és valójában ok nélkül együvé "hányt", mert rendkívül különböző függőszókkal találkozunk.

### 3.6.1. Az *is*

Az *is* szócikke az ÉrtSz-ban 13 oldalon át nyolc jelentésszintben 101 (!) jelentésbe és további jelentésárnyalatokba rendezve sorolja a különféle használatokat. Valószínűleg persze ilyen sok kategóriába még az *is* sem tartozhat, de nyilvánvalóan világosan elválik egymástól több eltérő előfordulása, vö.:

- (57) a. Péter *is* megjött.  
b. Ha olvas valamit *is*, ...  
c. Még a legkisebb gyerek *is* bátor volt.  
d. Mit *is* olvasott?  
e. Bármit olvas *is*, ...  
f. Péter meg *is* jött/nem *is* jött meg.  
g. Ha tudja *is* a választ, ...

Első pillantásra az *is* kétféle szöveggörnyezetben fordul elő: maximális, illetve fejkategoriák mellett. Az első csoportba az (57a-d), a másodikba az (57e-g) példák tartoznak. Mindkétféle *is* tekinthető fejnek, amely egyfelől a Spec pozíciójába "maga elé veszi" a releváns szintagmát, azaz XP-t, amely tehát az *is* megfelelő jégye által kiváltott mozgattással kerül felszíni helyére.

- (58) a. [<sub>is-P</sub> ... [ *is* [... megjött Péter ...] ] ]  
b. [<sub>is-P</sub> Péter<sub>i</sub> [ *is* [... megjött e<sub>i</sub> ...] ] ]

A fejekhez csatlakozó "másik" *is* természetesen a fejmozgatás művelete folytán áll elő - méghozzá általában nem az *is* mozog, hanem a hozzácsapódott fej. Feltesszük, hogy az Idő (vagyis a ragozott ige) előtti pozíciók valamelyikében elhelyezkedő *is* vonzza magához a megfelelően jelölt fejet, amely lehet ige, igekötő, tagadószó stb. (Az ige mögötti *is*-es kifejezésre röviden visszatérünk a következő rész végén.) Az adott szerkezet jelentése a Frege-elv szerint az alkotórészek jelentéséből adódik össze. (57a)-ban az *is* jelentése additív jellegű ('nemcsak *x* és *y*, hanem *z* *is*'). Ha viszont egy megengedő jelentésű *bármi* van a mondatban, akkor az *is* ehhez csatlakozva maga *is* a megengedő jelentést erősíti, ha pedig egy kérdőszóra tapad, akkor bizonytalanságot, pillanatnyi emlékezetkiesést jelezhet, és így tovább. Mindamelllett e rövid bekezdésben nem áltathatjuk magunkat azzal, hogy meg tudjuk adni az *is* összes jelentésváltozatát.

Végül fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy az *is* a szótörténeti vizsgálódások szerint szóhasadás eredményeképpen jött létre az *és* kötőszóból, azaz MB-ből. A FK-k esetében ez gyakori eljárás: egy lényegében egységes fonológiai formájú és több használatú szó az egyik használatában "elhasonul" s így leválik a másiktól. Hasonló példákat többet *is* tudnánk idézni, vö.: *hogyan* - *hogy*, *miért* - *mert*, *látom* - *lám*, *még* - *meg*, stb. Ugyanakkor kételkedünk abban, hogy az *-e* kérdőszó az *e* mutatószóból, illetve a *ne* tagadószó a feltett uráli \**ne* 'ez' mutató névmásból keletkezett volna: a jelentéstani, de szintaktikai problémák ugyanis túl számosak e levezetésekben ahhoz, hogy ezt a folyamatot valószínűnek tarthassuk.

### 3.6.2. A *csak*

A *csak*, szemben például az *is*-sel, megőrizte egységes hangalakját többféle használatában, melyek közül a MB-félével itt nem foglalkozunk, csak példákban idézzük fel a *de* ellentétes, illetve a *bár* "óhajtó" MB-hez hasonló előfordulását.

- (59) a. Értem, csak nem értek egyet veled.  
b. Csak Anna jönne már!

Ez esetben is kételkedhetünk a nyelvtörténet ama állításában, hogy "eleinte megszorító értelmű határozószó volt, ebből vált ... majd ellentétes ... kötőszóvá." (TESz.) Ugyanis, amint a TNyt. (I, 508) is állítja, "jellemző, hogy már első ráánkmaradt kódexünk a mai állapotukban mutatja őket" (vagyis az *is*, *-e*, *csak* függőszókat). Mégha ezt az idézett mondatot a fonetikai formára kell is érteni, a felhozott példák maguk is értelmezhetők többféleképpen, sőt a TNyt. egy másik kötetében ez szerepel: "A *csak* módosítószó a 'kizárólag, egyedül' jelentésben való használata mellett ... szerepel az ellentétes, ill. megengedő kötőszóként közelítő funkciókban is." (II/2, 133 sk.)

- (60) a. Es semyt egyebet nem monduala hanem csak ez bezedeket JókK. 4  
b. cak az wrysten megy tarcyon NádK. 319  
c. de csak te es ygery azogban engedelmeflegett kyket mondandoc JókK. 59

Akárcsak az *is*, a hagyományos nyelvtanban módosítószóként, illetve partikulaként hivatkozott *csak* is megjelenhet akár az ige előtt, akár mögötte - persze mindig egy szintagmával konstrukcióban, amely vagy közvetlenül, vagy csak közvetetten mutatkozik meg.

- (61) a. Péter csak Annát látogatta meg.  
b. Nem mindenki látogatta meg csak Annát.  
c. Péter Annát látogatta csak meg.

(61a)-ban az ige előtti, (61b)-ben az ige mögötti helyzetet illusztráljuk, míg (61c) a "megszakított", azaz közvetett konstrukciót mutatja, amely utóbbi persze a nyelvtan "Logikai Forma" nevű alkotórészében a látható mozgásokkal azonos, de rejtett műveletek következtében "helyreáll" és a (61a) jelentésszerkezete és persze a jelentése is ugyanaz lesz, mint a (61a)-é.

A *csak*-kal rokonértelmű ún. partikulák (pl. *(egyes-)egyedül*, *kizárólag*, *kifejezetten*, *pusztán*, *csupán*, *mindössze*), jóllehet valóban helyettesíthetik a *csak*-ot, de mivel mind megjelenhet a *csak*-kal együtt, pontosabban az előtt, úgy kell tekintenünk őket, mint amelyek a *csak* egyfajta "módhatározói" vagy módosítói lennének; lényegében ugyanis nem változtatják meg a *csak* kizáró értelmezését, legföljebb pontosítják azt, mint ahogy például az *egyedül* jelentése szembenáll a *mindössze* lehetséges használatával. Úgy gondoljuk tehát, hogy a szerkezet, amelybe ezek a "*csak*-módosítók" beilleszkednek az alábbi módon ábrázolható.

- (62) [Csak-P kizárólag [Csak-P [XP a könyvet] [Csak' csak [YP ...]]]

A *csak* felszíni elhelyezkedése, vagyis az XP elé való kerülése, egy "alsóbb szintű", prozódiai-fonológiai szabály eredménye lehet, amely e ponton igazából nem is érdekes.

A *csak* által felvetett problémák részben ugyanazok, mint amilyenek az *is* esetében is



felmerültek; a különbség mindössze annyi, hogy az *is* nem szakadhat el a hozzátartozó szintagmától. Mint a fejezet elején kifejtettük, a függőszók általában nem változtatják meg "célszintagmájuk" kategóriáját: az *Angliában* ugyanúgy inessivus esetragos főnévi csoport (DP), ahogy az *Angliában is*. Ha azonban ez utóbbit egy *Is-P* kategória alá helyezzük, akkor a lokális vonzatviszonyok hogyan maradhatnának meg, hiszen a DP fölött most egy másik kategória áll, amelyet egyrészt a régens nem jelöl ki vonzatként, másrészt amely miatt a régens nem "látja" a valódi vonzatát? Ebből azonban az következik, hogy a mozgásra támaszkodó "többszintű" nyelvtenban külön szintre tartozik a (thematikus viszonyokat képviselő) vonzatszerkezet, és külön szintre a (topik-, fókusz-, kvantorviszonyokat mutató) logikai-kommunikatív struktúra, amelyet szokásosan az argumentum--nemargumentum pozíciók megkülönböztetésével jelenítenek meg.

Tehát akár a ragozott ige előtt, akár amögött állnak az *is*-es és a *csak*-os kifejezések, a hozzájuk tartozó XP-k mozgatással kell, hogy melléjük (eléjük vagy mögéjük) kerüljenek. Az elmozgatott kifejezések a régensük számára eredeti (argumentum-)pozíciójukban láthatók, mozgatusuk végpontjában pedig logikai-kommunikatív szerepük válik értelmezhetővé.

#### 4. Összegzés

A fejezet elején azt állítottunk, hogy "a függőszók nem változtatják meg azoknak a szintagmáknak a kategóriáját, amelyekhez hozzátapadnak". A fejezet végére érve megállapíthatjuk, hogy ezt úgy kell érteni, hogy a leíró nyelvtenban függőszóként jellemzett szótári elemeknek valójában nincsen saját kategóriájuk. A strukturális mondatban azonban ezek az FK-k szórendi változásokat idéznek elő, ezt pedig kizárólag kategóriák fejeként tehetik meg, amiből az következik, hogy saját kiterjesztéssel kell rendelkezniük. Ismét csak oda jutottunk el, hogy a FK-k többségének saját kategóriája kell, hogy legyen, de ettől még hagyományos értelemben nem alkotnak különálló "szófajokat".

Ebben a fejezetben egyértelmű meghatározást adtunk a funkcionális kategóriákra: ezek az elemek zárt osztályaiba tartozó olyan szavak (illetve általában szavak és inflexiós morfémák), amelyek kategóriájuk fejeként kategoriálisan megszabott vonzatokat követelnek meg, amelyeknek azonban nem adnak tematikus szerepet. FK-kat általában a láthatósági feltétel alapján állíthatunk fel. Eszerint az FK a) fonetikai formával bíró látható elem, vagy b) olyan nem látható elem, amely más elemek sorrendjét módosítja, vagy c) olyan nem látható elem, amely más elemek alakját módosítja. E fejezetben csak az (a) kritériumot vettük figyelembe, mivel kizárólag szószintű elemekkel foglalkoztunk. Az általános tulajdonságok ismertetése után hét FK-t elemeztünk több-kevesebb részletességgel, megjegyezvén, hogy csak példákat mutatunk be a magyar FK-król, és nem adunk teljes körképet az összes FK-ról.

#### Hivatkozások

Baltin, Mark, és Chris Collins (szerk.). 2001. *The handbook of syntactic theory*, Blackwell, Oxford.

Bartos Huba. 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer (2000), 653-762.

Benkő Loránd (főszerk). 1991-1995. A magyar nyelv történeti nyelvtena, I., II/2. kötet. Akadémiai, Bp.

Cinque, Guglielmo. 1998. *Adverbs and functional heads: A cross-linguistic perspective*. Oxford

University Press, New York.

É. Kiss Katalin. 2000. The Hungarian noun phrase is like the English noun phrase. In: Alberti Gábor és Kenesei István (szerk.), *Approaches to Hungarian 7*, JATEPress, Szeged, 119-150.

É. Kiss Katalin. 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press, Cambridge.

Fukui, Naoki. 2001. Phrase structure. In: Baltin és Collins, 374-407.

Fukui, Naoki, és Hiromu Sakaib. 2003. The visibility guideline for functional categories: verb raising in Japanese and related issues. *Lingua* 113, 321–375

Fukui, Naoki és Margaret Speas. 1986. Specifiers and projection. *MIT Working Papers in Linguistics*, 8, 128–72.

Heine, Bernd. 1993. *Auxiliaries*. Oxford University Press, Oxford.

Kálmán, C. György, László Kálmán, Ádám Nádasdy, Gábor Prószéky. 1989. A magyar segédigék rendszere, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17, 49-103.

Kenesei István. 1996. Képző vagy nem képző?" in Terts István (szerk.), *Nyelv, nyelvész, társadalom: Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól, II. kötet*, JPTE, Pécs, 92-95.

Kenesei István. 2000a. Van-e segédige a magyarban? Esettanulmány a grammatikai kategória és vonzat fogalmáról, in: Kenesei I. (szerk.) *Igei vonzatszerkezetek a magyarban*, Osiris, Budapest, 157-196.

Kenesei István. 2000b. Szavak, szófajok, toldalékok," in: Kiefer Ferenc (szerk), *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*, Akadémiai Kiadó, Bp., 2000, pp. 75-136.

Kenesei István. 2005. Kettős fókusz és kettős tagadás a magyarban," *Magyar Nyelv* 101/2. 178-196.

Kenesei István. 2006. Szófajok, in: Kiefer F. (szerk.), *Magyar nyelv*, Akadémiai, Bp., 80-109.

Keszler Borbála (szerk.). 2000. *Magyar grammatika*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó.

Kugler Nóra. 2002. Módosítószók a magyar nyelv szófaji rendszerében. Osiris, Bp.

Kugler Nóra. 2003. A módosítószók funkciói. Akadémiai Kiadó, Bp.

Longobardi, Giuseppe. 2001. The structure of DPs. In: Baltin és Collins, 562-603.

Pléh Csaba 1998. Mondatmegértés a magyar nyelvben, Osiris, Bp.

Pléh Csaba (szerk.). 2001. A magyar morfológia pszicholingvisztikája. Osiris, Bp.

- Puskás, Genovéva. 2006. Negation in Finno-Ugric: An introduction. *Lingua* 116, 203-227.
- Surányi, Balázs. 2002. Multiple operator movements in Hungarian. PhD thesis, LOT Netherlands Graduate School in Linguistics, Utrecht.
- Surányi, Balázs. 2006. Quantification and focus in negative concord. *Lingua* 116, 272-313.
- Tóth Ildikó. 2000. Inflected infinitive in Hungarian. PhD Dissertation, Tilburg University.
- Szabolcsi, Anna. 1981. The semantics of topic-focus articulation. In: Groenendijk, J., Janssen, Th., Stokhof, M. (Eds.), *Formal methods of the study of language*, Mathematisch Centrum, Amsterdam, pp. 503-540.
- Szabolcsi Anna. 1992. *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Akadémiai, Bp.
- Szabolcsi, Anna. 1997. Strategies for scope taking. In: Szabolcsi, A. (szerk.), *Ways of scope taking*, Kluwer, Dordrecht, pp. 109-155.